

Добросав С. Павловић

УТИЦАЈИ ИСТОКА И ЗАПАДА НА СРПСКУ ГРАЂАНСКУ АРХИТЕКТУРУ ДЕВЕТНАЕСТОГ ВЕКА

Геополитички положај Србије у средишту Балканског полуострва, у подручју сливова трију Морава, од вајкада је условљавао и развој култура које су се стварале и пренитале на овом простору. Добро је познато да су ти утицаји продирали у ове крајеве преваходно са Истока и са Запада, путевима који су са различитих страна крчили Византинци и Словени, Романи и Германи. Сасвим је природно да су у свему томе видну улогу играле и њихове цркве. Сматра се да је још Свети Сава, оснивач независности српске цркве, почетком XIII века уочавао те утицаје, веома мудро усклађујући уметничке изразе са локалним хтењима и могућностима, уз стручну помоћ византијских уметника и приморских градитеља. На тај начин дошло се до монументалне уметности рашке и моравске школе, као највиших достигнућа у целокупном културном стваралаштву српског средњовековног друштва.

Још почетком нашега века познати француски византолог Габријел Мије (1867-1953) међу првима је проучио ову уметност у целини и подвукао да је српски народ „између Византије и Италије јасно обележио своје место”.

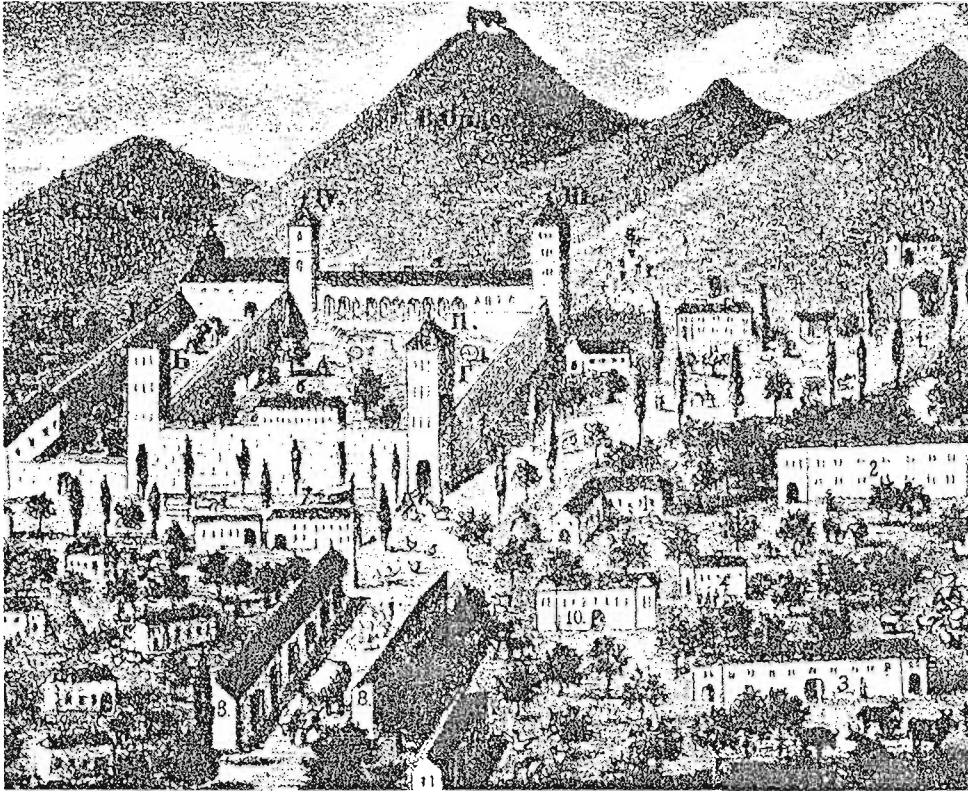
Касније, по пропасти српске средњовековне државе, после пада Смедерева, њене утврђене престонице на Дунаву (1459), током три и по, па и четири столећа, почиње да се

рађа и постаје утицајан један догада непознат културни правац на овим просторима. Била је то култура Ислама коју су са Истока са собом носили турски освајачи. Испрва су се ти утицаји огледали пре свега на војним и верским објектима а потом у стамбеној па и комуналној архитектури у већим градовима. Та архитектура онајпре је била изражена у обликовању лаких конструкција дрвеног скелетног система мешовите грађе – такозваног „бондрука”, препознатљивог на целој југоисточној половини Балканског полуострва, где су се значајнија здања градила и у камену.

У том дугом временском распону материјалне могућности српског становништва биле су највећим делом сведене на најнужније потребе свакодневног живота. Њихово грађитељство, сасвим природно, сводило се углавном на обезбеђење основних услова за становање, на нужно привређивање, али и на задовољење културних побуда, када су сакрални објекти бивали и већих размера, у здањима инспирисаним традиционалном архитектуром.

Почетак слабљења доминантних утицаја са Истока проистиче из националног буђења привремено ослобођене Србије, после Првог српског устанка 1804. године, подигнутим под вођством Карађорђа (1804-1813).

Ограничавајући се на грађанску архитектуру која се у почетку не

Сл. 1. Карађорђево утврђени стјан
у Тополи (1811-1813) –
К. Ненадовић

Сл. 2. Кошак Лазаревића у
Негојини – Ф. Кацић

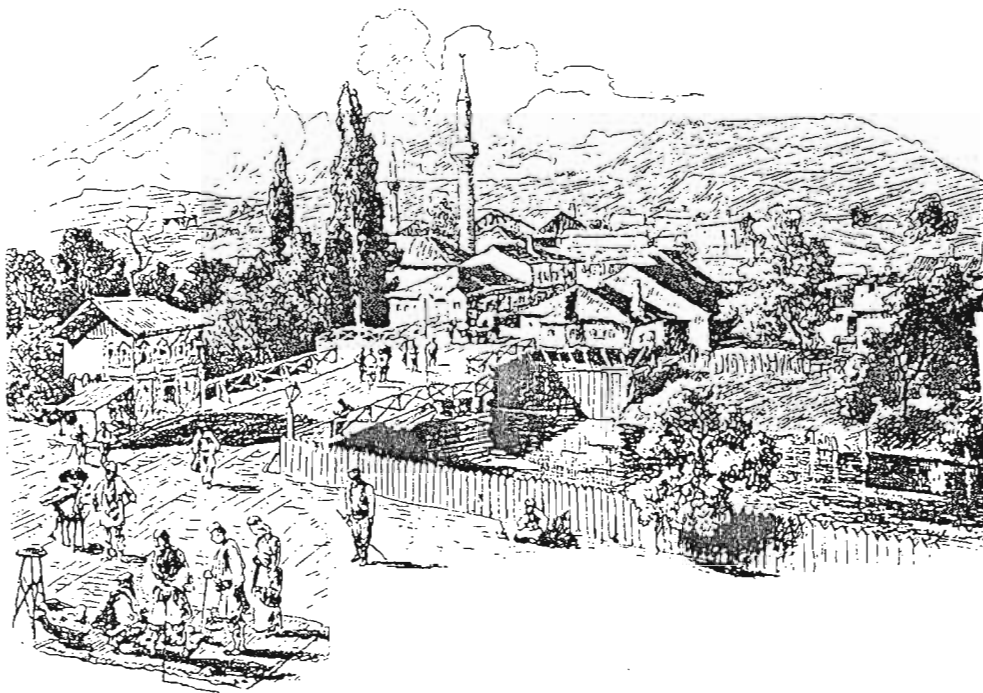

разликује много од оне на селу, развијајући се током целог деветнаестог века широм територије тек ослобођене земље, уочавамо два основна стилска утицаја. Можемо их раздвојити на онај који је претежно дошао са Истока, под непосреднијим утицајем Турака – карактеристичан за градњу током прве половине века, и на онај други утицај са Запада, преко Средње Европе – својствен другој половини истог столећа. Свакако да је у томе било и извесних провинцијализама, недоречености и прожимања претежно у прелазном периоду – средином века, што није битно утицало на општу изражајност у архитектури. И док се у градитељству првог раздобља ретко могу назначити њихови пројектанти, свдећи их углавном на својеврсне приучене запатлије, дотле се ауторство зграда подигнутих током друге половине столећа већ може приписати испрва страним, потом домаћим грађевинским инжењерима и архитектима.

Прва деценија деветнаестог века не бележи видна архитектонска остварења. Уколико се током тог времена указивала потреба за каквим управним зградама, коришћени су затечени објекти ранијег времена. Због тога су Карађорђеви устаници у почетку заседавали у манастирским конацима, пространим од скромнијих сеоских кућа претежно дрвене грађе (брвнаре).

Већ почетком друге деценије XIX века, Карађорђе у Тополи из основа подиже већа здања постојаније конструкције, образујући свој утврђени стан са црквом. Та целина представља уједно и први значајнији подухват свога времена у Србији. Записано је да је Карађорђе, осим организовања и надзиравања изградње и сам непосредно суделовао у радовима, заједно са својим вештим занатлијама – зидарима и тесарима. („Када му је ратни и народни посао дозвољавао и времена имао он је според надзиравања и сам радио, зидао, јапију тесао, креч мешао и малтер за зидање справљао, и није се ни мало ни у ком раду ни откуда устручавао, што је он врховни вожд и владар народа срвског био.”) Карађорђе је за кратко време своје владавине првенствено био обузет борба-

Сл. 3. Лесковац (1889) – Ф. Каниц

ма, али је, као што се види, ипак имао времена, мада без довољно средстава, да се понекад посвети и изградњи. То је, међутим, чинио и сам народ подстакнут Црквом, обнављајући угрожене богомоље и манастире са конацима, оплемењавајући их пространим дрвеним тремовима.

Интензивније градитељство запажамо нарочито после Другог

српског устанка 1815. године, за време прве владавине кнеза Милоша Обреновића (1815-1839). Њему се у том погледу приписују и највеће заслуге. Главни реализатор свих подухвата ове врсте био је његов неимар – Хаџи Никола Живковић (1792-1870), запамћен као градитељ најзначајнијих здања подигнутих у то време. Рођен је у Грчкој (Воден), па се претпос-

тавља да је свакако морао изучити некакве стручне школе у Солуну, Атини или у Цариграду, о чему не располажемо поузданијим подацима. Није нам чак познато ни када је прешао у Србију. Међутим, конаке, као своједобне дворце за кнегињу Љубицу и њеног супруга кнеза Милоша, подизао је у Београду и у његовој околини у Топчидеру, између 1829. и

Сл. 4. Кућа Јанковића у
Чачку – Ф. Каниц

Сл. 5. *Конак кнегиње Љубице у Београду (1830) – Ф. Каниц*

1833. године. У народу је остао запамћен као веома савестан на свом послу те је, кажу, сваку циглу пре уграђивања куцкао, како би проверио њен квалитет. У архитектури његових здања огледа се пре свега балканско-оријентални утицај. Основа им је симетрична, са главном средишном просторијом („софом“) са одајама унаоколо, између којих су помоћни простори са ложиштима на обема странама. Истурени „доксат“ („чардак“, „диванхана“) у осовини је зграде на два спрата. Оно што представља новину јесу чврсти зидови саздани од печене цигле, из којих још увек нису уклоњени дрвени серклажи („сантрачи“), па ни вертикалне греде,

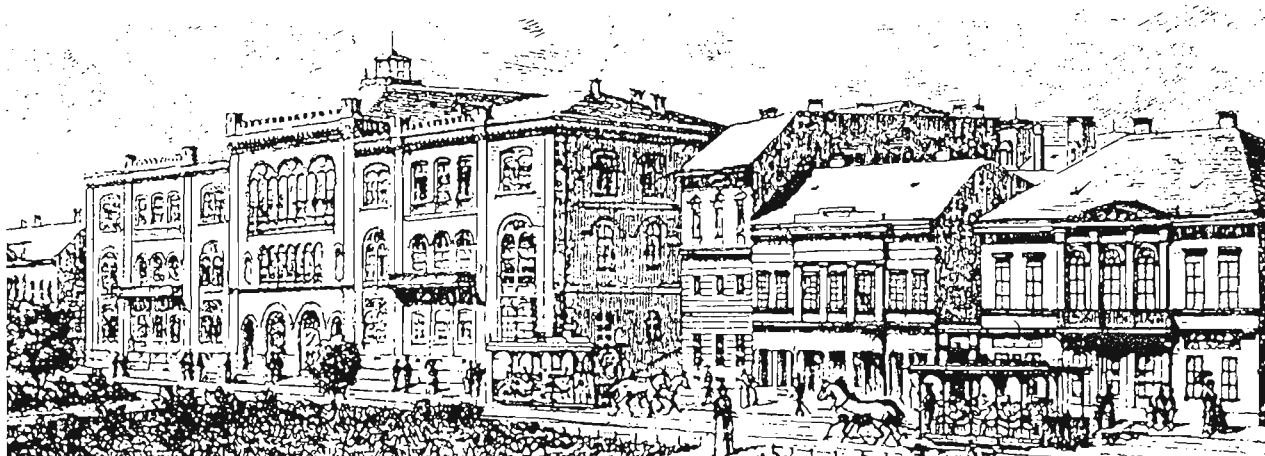
– својствени дотадашњем начину постизања стабилности лаких скелетних конструкција. Уз то, фасада са задржаним стилским одликама стакла је под бледим ушљивом Запада, пиластере, кордонске и кровне венце над којима масивни четворосливни кров спушта своје површи.

Ако изузмемо архитектуру новоподигнутих црквених здања на које овом приликом не скрећемо пажњу, обликованих под непосреднијим утицајима војвођанског барока и нешто каснијег класицизма, од стране пројектаната придошлих са Севера, остале грађевине широм Србије, намењене новоствореном грађанском сталежу, све до средине XIX века још

увек изражавају наслеђени оријентални укус допуњен укореењим традиционалним неимарством придошћим са села. Такву архитектуру, прилагођену интимним потребама новог друштва, обликују већином безимени мајстори. Оспособљени у неколико центара – у Пироту недалеко од бугарске границе, у Црној Трави на Власини, на Косову у Дебру, крај албанских планина или у Македонији, они припадају посебним дружбама – „еснафима“.

Једно од последњих остварења тога духа јесте дом богатог трговца Христе Јовановића, саздан и окончан 5. априла 1848. године у Пироту, како је то забележено на једном над-

Сл. 6. *Кайеџан Мишино здање на великој њијаџи у Београду – Ф. Каниц*

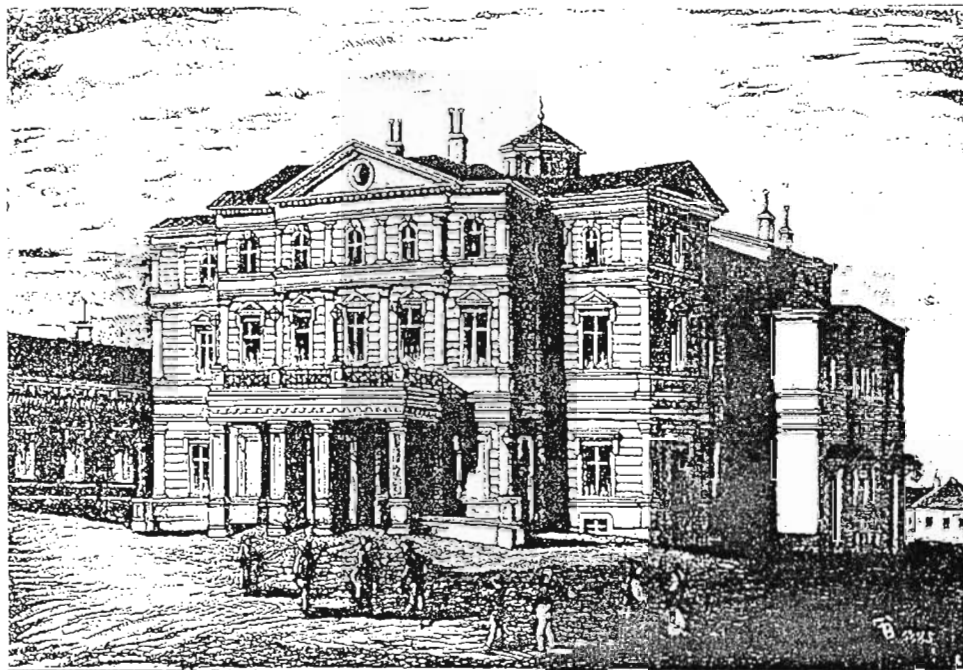

вратнику у самој згради. Већ устаљени оријентални стил спратне грађевине подигнуте у „бондруку”, испољио се на овом објекту у најлепшим својим обрисима, како по спољном изгледу, по распореду маса, односу отвора и наглашених дрвених елемената, по лепршавој кровној стрехи разуђеној на све четири стране, тако и по унутрашњем распореду просторија и маштовитој дрвеној обради ентеријера.

Инжењери грађевинске струке који су се упуштали у проблеме архитектонског умећа, а потом и прави архитекти и квалификовани пројектанти, јављају се у Србији у већем броју тек средином века.

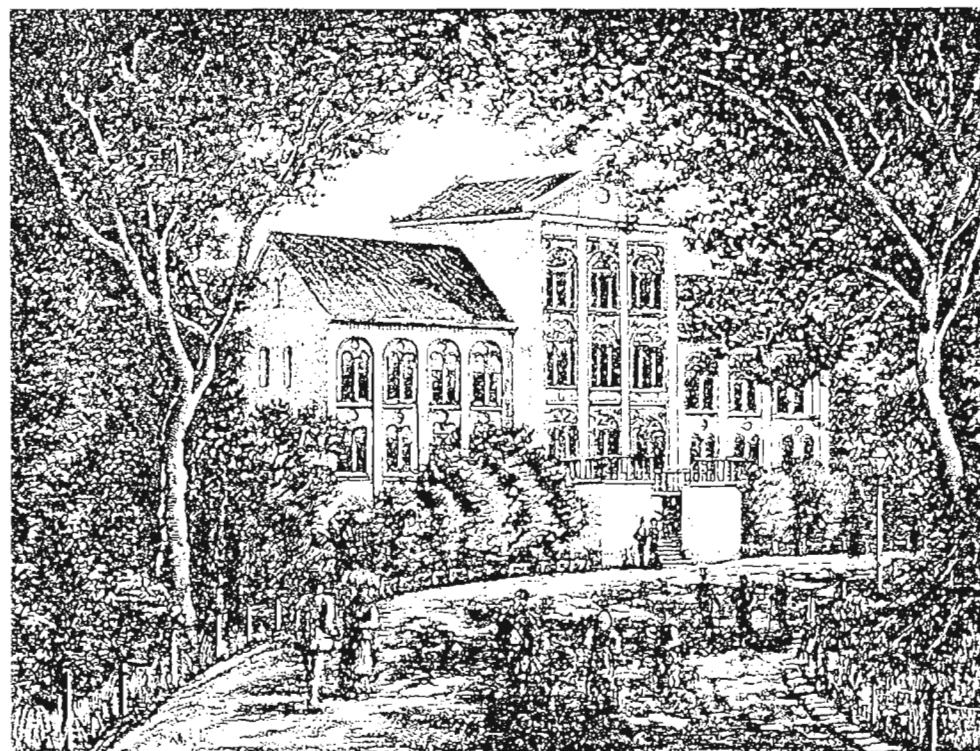
Међу првима, још 1834. године, у Србију стиже Словак Франц Јанке, где борави и активно дела пуних десет година. Дошао је из Беча по препоруци тадашњег управника града Београда Цветка Рајовића коме пројектује кућу – до данас једини његов сачувани стамбени објекат. Поред планова на обнови старе Саборне цркве са импозантним звоником и декоративно обрађеним барокним врхом, делатност Јанкеа огледа се и у пројектовању појединих јавних зграда чије су димензије превазилазиле дотадашња мерила. Знатан допринос дао је и у области урбанистичког планирања, не само у Београду већ и у другим местима у унутрашњости земље, што је за тадашње прилике представљало новину.

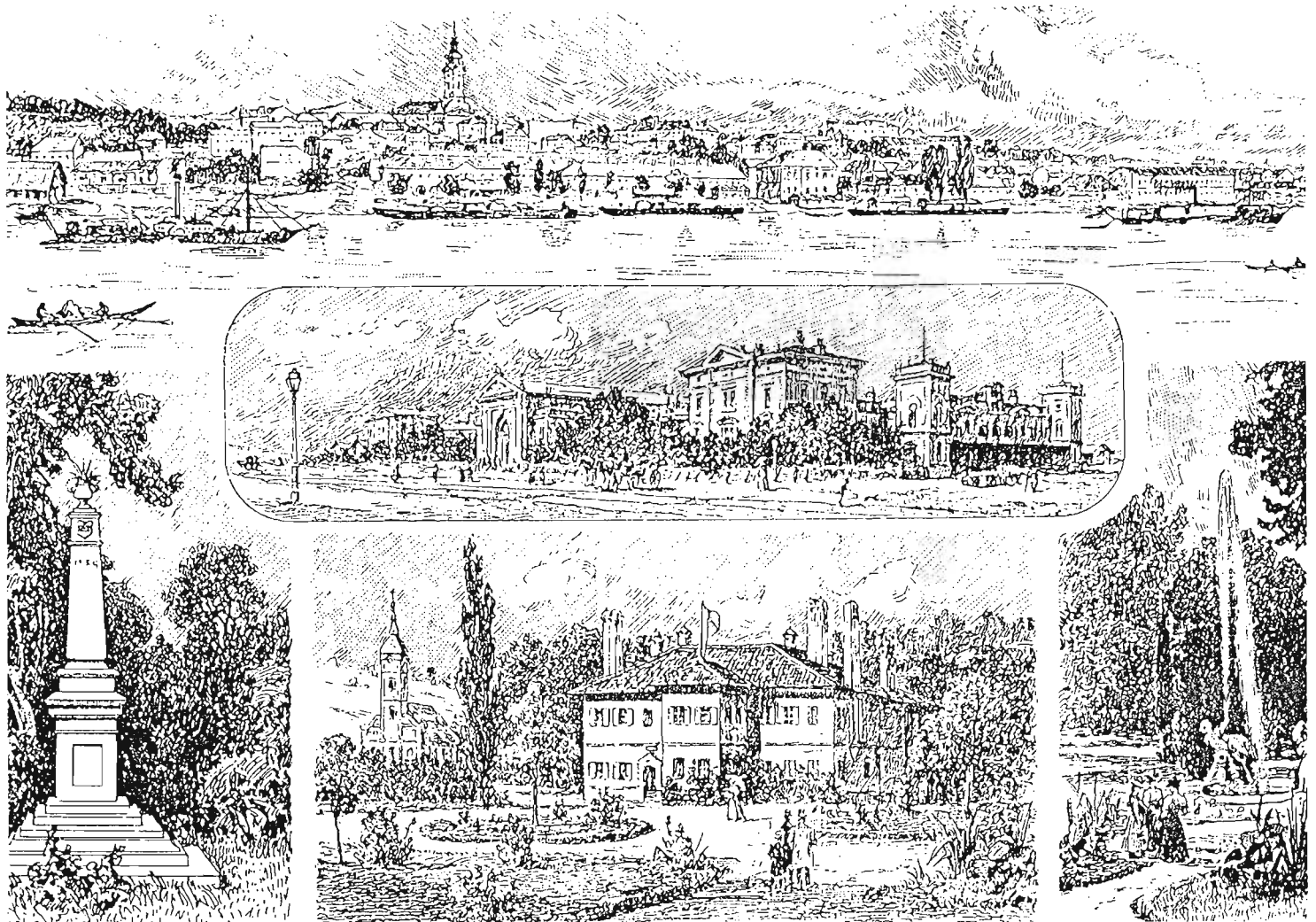
После њега, још један странац видно ће забележити своје присуство у Београду. Био је то Чех Јан Неволе (1812-1903). Његово је име везано пре свега за Капетан Мишино здање – најмонументалнију грађевину свога времена (1858/63), пројектовану за кнежев двор, а касније уступљену српској држави за решавање просветних и културних потреба – данашњи Ректорат Београдског универзитета. Својом архитектуром са двобојним мотивима немачког романтизма и италијанске ране ренесансе, она и данас краси престоницу. Образован на највишим техничким школама и уметничким академијама у Прагу и Бечу, овај истакнути славенофил постаје у новој средини главни инжењер. Пре Капетан Миши-

Сл. 7. Народно позориште у Београду (1869) – В. Тишелбах

Сл. 8. Старо здање у Буковичкој бањи (1887) – В. Тишелбах

Сл. 9. Панорама Београда, Железничка станица и Тојчидерски конак – Ф. Каниц

ног здања Неволе пројектује за потребе државе неколико великих, чврсто грађених објеката нешто скромније архитектуре (Војна болница, Војна академија – срушена у рату 1941. и друге зграде). У његово време архитектура новоподизаних грађевина већ увелико прихвата средњоевропске и западњачке утицаје, ослобађајући се у потпуности наслeђених источњачких одлика чији су носиоци били полуквалификовани неимари.

Нешто касније – 1880. године, са осталим Чесима стиже у Београд Франгишек Неквасил (1844-1913). Овај прашки ђак, предузимљив и вредан, упушта се и у изградњу индустријских објеката. После рада на жељез-

ници и на подизању Прве фабрике цемента, Фабрике дувана и Стругаре на периферији Београда, пројектује хотел „Славија” у новом, још псизграђеном делу вароши. Са три фасаде, обликоване у еклектичком духу, на раскршћу двеју улица и новообразованог трга, подиже зграду на три нивоа, порушену у Другом светском рату.

Међу првим Србима, висококвалификованим стручњацима (Технички факултет завршио у Будимпешти) био је Андрија Вукотић - Славонац (1812-1884).

У својству варошког инжењера пројектује у Београду два хотела. (Обе зграде су у приземљу имале

кафанску салу а на спрату собе за преноћиште). Фасаде су им биле скромније обрађене у тадашњем духу првих најаве елсмената романтизма.

Међу нашим стручњацима образованим на страни био је и Емилијан Јосимовић (1823-1897), Србин из Румуније – први српски урбаниста са завршеним Техничким и Филозофским факултетом у Бечу. У Београду је био професор на највишим грађанским и војним школама, почев од 1845. године. Својим педагошким и стручним радом задужио је српску науку и културу (Био је изабран за члана Српског ученог друштва, потом и Српске краљевске академије). На основу савремених принципа који

су у то време владали у Европи заснивао је своја урбанистичка планирања, приликом регулације Београда, у чија решења је уткао толико новина које су дотадашњу оријенталну паланку усмериле према развијеним градовима Средње Европе. Једновремено, у архитектури заступа „дуговечност“, „удобност“ и „лепозу здања“.

Као што је већ наглашено, цела друга половина деветнаестог века обележава у Србији победу архитектуре Запада. После дефинитивног одласка Турака из градова – 1867. године, та уметност стиче своју потпуну афирмацију. У Београду, таква изградња испољава озбиљна стилска решења. У почетку, српски се архитекти оспособљавају на високим техничким школама и уметничким академијама у Пешти, Бечу, Цириху, Минхену, да би касније они млађи стицали своја знања на тек основаном Техничком факултету Велике школе у Београду (1863), који добија и посебан Архитектонски одсек (1897). Усавршавања се настављају у иностранству, оплемењена визијама стицаним широм Италије и у Паризу. Својим делима издвајамо пре свих Александра Бугарског (1835-1891) и Константина Јовановића (1849-1923) – креаторе који су се исказивали као изузетни познаваоци струке.

Бугарског овом приликом представљамо првобитним пројектом

зграда Народног позоришта у Београду (1869), инспирисаним донекле архитектуром Миланске скале, као и репрезентативним здањем Српског двора („Стари двор”, 1881/84) – по многим својеврсним најлепшим архитектонским спомеником у Србији XIX века, рађеним у духу епохе којој припада, компоновајући на складан начин препознатљиве античке, ренесансне и барокне елементе.

Јовановић нам је оставио значајне грађевине: Народну банку у Београду, у духу италијанске ренесансе и класицизма, Задужбину великог добротвора Николе Спасића, обрађену под утицајем француске ренесансе, као и читав низ стамбених објеката чији су паручиоци били имућници, уједно и образованији грађани, пројектујући поред Београда, у Бечу и Софији (Народно собрање).

Овој двојници архитеката дужни смо придодати и веома даровитог Јована Илкића (1857-1917). Његов рад до свог пуног изражаја доћи ће тек почетком XIX века. Међугим, његова Крсмановића кућа, саздана још 1885. године у необарокном духу, заслужује нашу пуну пажњу.

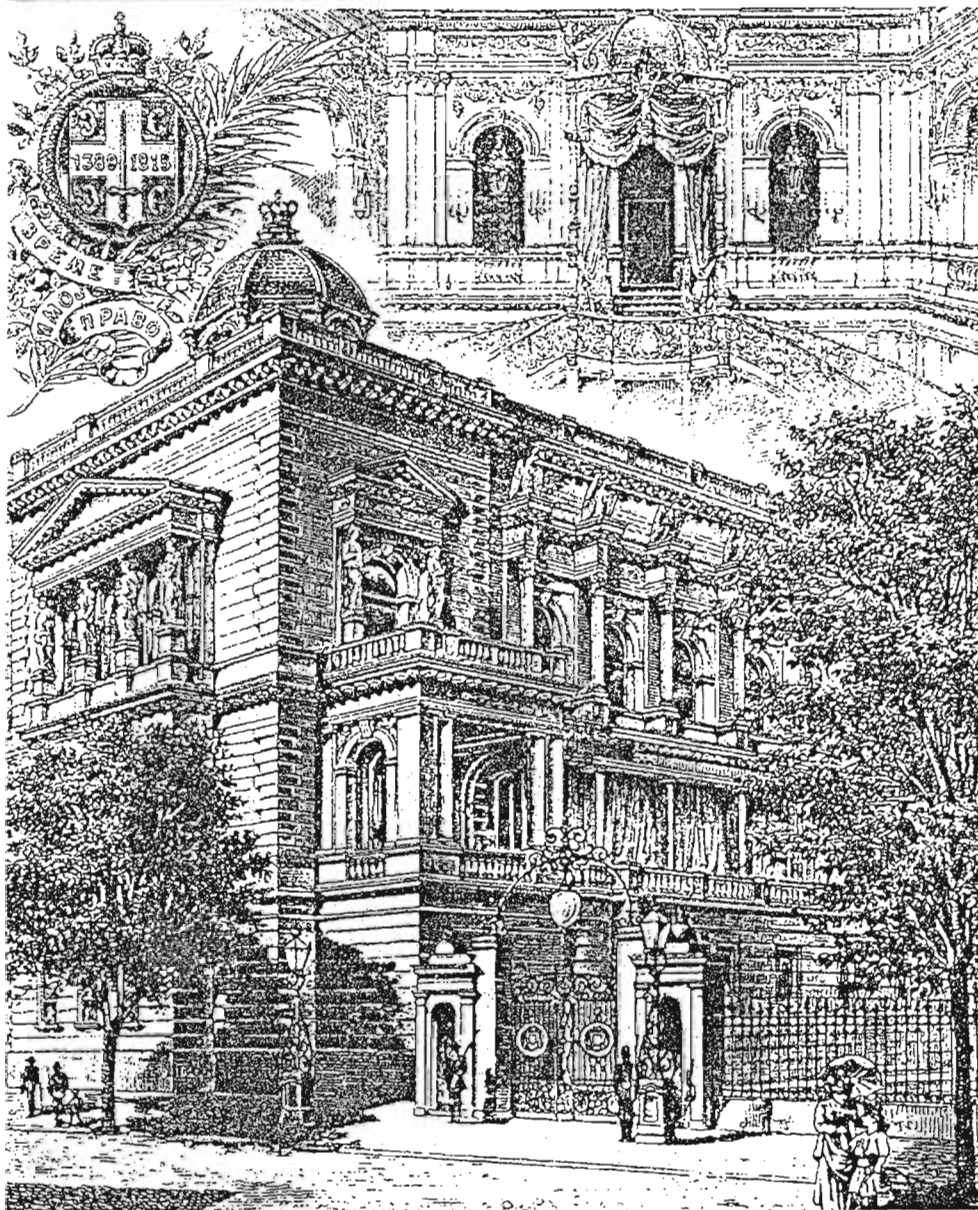
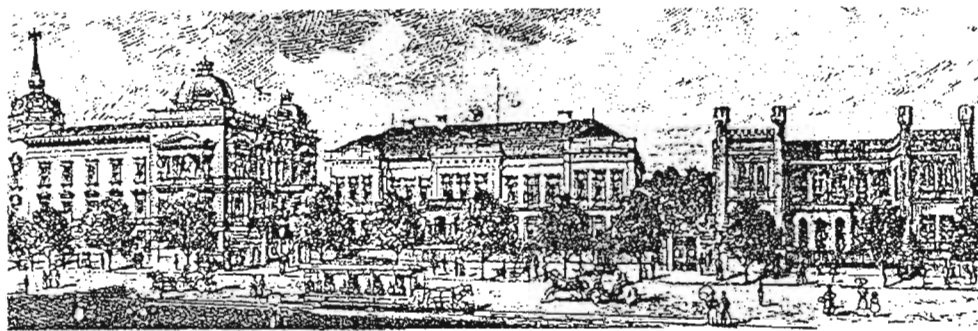
У питању су најуспелија остварења, како по својим спољним изгледима, тако и по унутрашњој обради којима се Београд и данас поноси, не занемарујући при томе ни читав низ других архитектонских по-

духвата домаћих архитеката (К. Шрепловића, С. Ивачковића, Д. Живановића, Н. Капетановића, А. Стевановића, Д. Лека и других). Многи од поменутих стручњака аутори су и појединих пројеката реализованих ван Београда – у осталим мањим градовима Србије. Међу овима заслужује нашу пажњу „Старо здање” у Буковичкој бањи крај Аранђеловца, с декоративном архитектуром у стилу неоромантизма. Рађен је по пројекту рано преминулог Косте Шрепловића (1836-1872), под утицајем Јана Неволе, а за владе кнеза Михаила Обреновића (1860-1869) – у сред парка који је обликовао исти архитекта.

Здање неуобичајене архитектуре у нас подигнуто је у Врњачкој Бањи (1882/87). Генералу Белимарковићу пројектује бечки архитект Винтер летњиковач у духу романтичарског историзма, по узору на виле грађене у Северној Италији. И зграду Жељезничке станице у Београду пројектује странац – Бечлија Фон Флатах (1884), у сарадњи са Д. Милутиновићем. Њена развијена фасада са наглашеним улазним и излазним делом, обликованим у духу неокласицизма, један је од првих станичних објеката у Србији, из времена градње главне пруге Београд-Ниш. Окружно начелство у Пожаревцу, подигнуто је (1888/89) у духу бечког академизма, са облицима појединих детаља ин-

Сл. 10. Кнез Михаилова улица у Београду – Ф. Каниц

Сл. II. Двор и Председништво владе
у Београду – Ф. Каниц

спирисаним италијанском ренесансом. Ову палату завидних размера такође приписујемо сгранцима – архитекти Министарства грађевина Фридриху Гизелу и окружном инжењеру Милету, са којима сарађују Ј. Илкић и Д. Живановић.

Најзад, током прве деценије нашег столећа – све до Балканских ратова (1912/13), у време владавине краља Петра I Карађорђевића (1903-1918), наставља се још интензивније са новоградњом од стране већ поменутих аутора и оних млађих тек афирмисаних стручњака. Њихова архитектура већ у потпуности припада европским стилским токовима. То је доба када поједини пројектанти усмеравају своја решења и ка обнови старог српско-византијског стила, покушавајући да се прилагоде новом времену. Широм земље, у Београду и другим управним средиштима, појављују се нова здања разноврсне намене (резиденције и административне зграде, касарне и болнице, жељезничке станице и индустријска постројења, хотели и остали угоститељски објекти и трговачке куће, стамбене и породичне зграде, летњиковци, цркве и манастирски конаци). То кратко раздобље општег просперитета обележава у Србији једно ново време, са архитектуром до данас непревазиђених вредности у односу на архитектуру још новијег доба, што овом приликом прсвазилази оквире нашег излагања.

Нажалост, преостали споменици нису у тој мери бројни да би могли указивати на своју видцију присутност. У том погледу ни Закон о културним добрима, који их штити, није у довољној мери ефикасан, јер не обезбеђује успостављање једног нужног односа наслеђеног споменика према његовој непосредној околини и према његовом ширем окружју.

Не сме се заборавити да је, примера ради, Београд током своје дуге и бурне историје толико пута бивао бомбардован и на други начин уништан и исто толико пута обнављан. У тим суровим тешуцима истакнутије и веће грађевине и саме су се својим положајем наметале непријатељу као мета. Поправком оштећених зграда и подизањем појединих

нових објеката на рашчишћеним парцелама исказивала се у то време једино могућа обнова. Није се имало ни времена, ни средстава а ни довољно смисла да би се урбанистички обрађивале читаве целине, уз поштовање наслеђених амбијената, ма колико су ове градске четврти стицајем прилика већ бивале сведене на минимум („Тешњар” – трговачко занатски део Ваљева, боемска „Скадарлија”, трговачка улица Кнеза Михаила у Београду и слично – претворени у пешачке зоне).

После свих тих судбоносних збивања преостајао је углавном мањи број појединачних споменика из разних епоха, више или мање очуваних.

Уз ова културна добра наметале су се у новонасталим условима нове конструкције. Над античким зидинама наслеђивана су средњовековна и познија утврђења; поред оријенталних кућа подизане су ту и тамо зграде у европском духу. И најзад, на тим истим локалитетима преовлађују данас модерне вишеспратнице. У тим контрастима архитекти и урбанисти нашега времена нису нашли нова – боља решења, усклађујући и ценећи наслеђене одлике са новоградњом универзалног карактера. Стиче се утисак да је основна тежиња ових аутора да се својим пројектима по сваку цену што више издвоје и наметну. Данашње урбано шаренило несрећно је и исхитрено „закршило” празне просторе многим нелогичним и недоследним решењима. Оваква слика је у знатној мери резултат полувековног комунистичког делања и стварања опште униформности. Тенденциозно је заобиђено очување националних културних особености и тиме су уништене карактеристичне амбијенталне целине. Тако, последњих година долазимо до апсурдних и деструктивних визија стварања некаквих нових, нама страних, при томе неукусних „мегалополиса” – „еурополиса”, па чак и необјашњивих „кинеских четврти” у старим градским језгрима!

На крају, враћајући се на основну тему нашег излагања – на гра-

ђанску архитектуру XIX века у Србији, може нам се, можда, замерити да прецењујемо стилске квалитете грађанства ствараног током друге половине века, под утицајем Запада. Свакако да нам није била намера да те наше споменике архитектуре поредимо са врхунским достигнућима неупоредиво напредније и богатије Европе. Оцене изречене тим поводом на рачун наше архитектуре, релативне су природе. Међутим, по условима под којима се та уметност стварала и обликовала, она заслужује, по нашем мишљењу, највишу оцену бар у односу на појединачне објекте истакнуте у овом излагању – ма колико они били малобројни.

Напомена

Реферат за Балканску конференцију „Реставрација и ревитализација историјских зграда и целина из XVIII-XX века на Балкану”, у организацији Техничке коморе Грчке (Солун, јануара 1999), на тему: „Утицаји истока и запада на српску грађанску архитектуру деветнаестог века” (Les influences de l’Orient et de l’Occident sur l’architecture urbaine serbe du dix-neuvième siècle).

Литература

1. Б. Којић, *Спара градска и сеоска архитектура у Србији, Просвета, 1949.*
2. Д. Сп. Павловић, *Конзерваторско-реставраторски радови у Београду, Годишњак Музеја града Београда II, Београд, 1955.*
3. Б. Максимовић, *Емилијан Јосимовић, Први српски урбанист, Београд, 1967.*
4. Ж. Шкаламера, *Подручје Кнез Михаилове улице, Галерија САНУ, Београд, 1975.*
5. Д. Ђурић - Замоло, *Грађевини Београда 1815-1914, Музеј града Београда, 1981.*
6. Р. Николић - Д. Сп. Павловић, *Културно наслеђе Србије 1947 - 1982, Галерија САНУ 40, Београд, 1982.*
7. Ф. Каниц, *Србија I, II, СКЗ, Београд, 1985.*
8. Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије, Просвета, Београд, 1986.*
9. Д. Сп. Павловић, *Architecture traditionnelle des pays balkaniques, Yougoslavie, Melissa, Athènes, 1990.*
10. Д. Сп. Павловић, *Споменичко наслеђе Југославије, Туристичка штампа, Београд, 1991.*
11. В. Карић, *Србија, Култура, Београд, 1997.*
12. Г. Гордић, *Знамениће грађевине Београда XIX века, Наслеђе I, Београд, 1997.*
13. И. Здравковић - Ј. Крунић - Д. Павловић, *Дом Христие Јовановића, Музеј Понишавља, Пирот, 1998.*
14. *Републички завод за заштитну споменика културе, Споменичко наслеђе Србије, Београд, 1998.*